Драгана В. Станковић[1]
Универзитет у Нишу
Педагошки факултет у Врању
Катедра за језике и књижевност

УДК 811.163.41'371(497.11 Врање)
821.163.41-84:398.1(497.11 Врање)
https://doi.org/10.46630/ish.12.2026.30

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА ДОБРОГ И ЛОШЕГ У ЈЕЗИЧКОЈ СЛИЦИ СВЕТА ВРАЊАНАЦА (НА МАТЕРИЈАЛУ *ВРАЊСКИХ ПОСЛОВИЦА* ХАЏИ ТОДОРА ДИМИТРИЈЕВИЋА)

Пословице представљају језичке творевине које у себи акумулирају, чувају и преносе културно и духовно искуство једне заједнице. Као део језичке слике света, оне одражавају начин на који заједница вреднује појаве, поступке и особине људи. У овом раду анализирани су концепти доброг и лошег у пословицама које је почетком 20. века сакупио и објавио Врањанац Хаџи Тодор Димитријевић, с циљем да се реконструишу обрасци вредновања и понашања Врањанаца тог времена. Лексичко-семантичком анализом утврђено је да се појмови доброг и лошег лексикализују у више семантичких домена: моралне и карактерне особине, поступци и понашање, интелектуалне и религијске вредности, социјалне улоге и односи. У језичкој слици света Врањанаца добро и лоше нису апстрактне категорије, већ су нераскидиво повезане са моралним, породичним, религиозним и социјалним вредностима. Добро се види као идеал, трајна вредност и божанска заштита, док се лоше поима као натприродна зла сила која ремети морални поредак и угрожава појединца. Овакав вредносни систем обликовао је обрасце понашања у складу са моралним и социјалним нормама и стереотипима врањске средине. Добијени резултати потврђују да пословице вербализују, чувају и преносе традиционални систем вредности и да језик функционише не само као средство комуникације већ и као репозиторијум културних образаца. С тим у вези, спроведено истраживање отвара могућност за поређење са другим језичким заједницама и њиховим фолклорним наслеђем.

Кључне речи: концепт доброг и лошег, језичка слика света, пословице, систем вредности, обрасци понашања.

1. Увод

Језик не функционише само као средство комуникације, већ и као носилац културних вредности, веровања, колективних знања и менталитета једне заједнице. Ову узајамну условљеност језика и културе Р. Бугарски

[1] gagat79@gmail.com

објашњава на следећи начин: „...naš doživljaj sveta je uslovljen kulturom, dok je ona sama uveliko profilisana jezikom. Sa svoje strane, kao preduslov i tvoritelj kulture, jezik se oblikuje upravo po meri njenih potreba i mogućnosti. Tako kultura i jezik u stalnom sadejstvu formiraju i menjaju svet u kojem žive ljudske zajednice, i sami se izgrađujući u tom procesu" (Bugarski, 2005: 17). Стога савремена лингвистика све већу пажњу посвећује односу језика и културе. Трагајући за „културом у језику" (Ристић, Лазић Коњик, 2020: 24), развиле су се етнолингвистика и лингвокултурологија, научне дисциплине које систематски проучавају везу између језика и културе и настоје да опишу, објасне и реконструишу начин на који говорници концептуализују свет. У фокусу њиховог истраживања јесу језичка слика света – систем колективних тумачења стварности уобличених у језику, и културни концепт – ментална представа која садржи стереотипе, вредносне судове и представе карактеристичне за дати културни простор.

Језичка слика света и културни концепти вербализују се језичким јединицама на различитим нивоима: лексичком, фразеолошком, афористичком, паремиолошком, етикецијском и паралингвистичком. Те јединице откривају културне вредности једне заједнице, те су културолошки врло информативне. Међу њима посебно место заузимају пословице – језичке творевине које акумулирају, чувају и преносе културно и духовно искуство заједнице. У многобројним дефиницијама пословица различитих истраживача, од Вука Караџића, једног од првих сакупљача и тумача, до Јелене Јовановић Симић, ауторке најцеловитије студије о овом жанру (2006), и истраживача после ње, истиче се њихов културолошки аспект. „Пословице су занимљиве као особена врста духовног израза који обухвата многе стране живота, и по томе спадају у веома важан слој културног и вербалног наслеђа. Ова област народног стваралаштва као да најнепосредније открива дух народа, његове обичаје и његов језик, једном речи, читав његов живот", наглашава Ј. Јовановић (2006: 58–59). Притом, пословице нису превасходно информацијске већ оцењивачке и прописујуће (Јовановић, 2006: 36). Оне коментаришу и вреднују појаве, поступке и особине људи, одражавајући систем вредности и пожељне облике понашања једне средине. У том смислу, евалуативни критеријуми за позитивну и негативну процену, условљени социокултурним контекстом и моралним кодексом заједнице, најјасније долазе до изражаја у пословицама.

Културолошка маркираност чини пословице поузданим етнолингвистичким и лингвокултуролошким материјалом за проучавање културних концепата и реконструкцију језичке слике света (Пејовић, 2014; Кончаревић, 2018), што потврђује и све већи број радова који анализирају различите религијске, моралне, породичне и социјалне вредности на материјалу пословица (Бог – Драгићевић, 2013; част – Бабовић, 2020; жена – Ристић, 2024; породица – Стефановић, 2012; родне улоге – Georgijev, 2020;

пријатељство – Ђукић, 2019; гостопримство – Милосављевић, 2019). Међутим, иако су српске народне пословице често предмет етнолингвистичких и лингвокултуролошких истраживања, досадашње анализе у највећој мери заснивају се на корпусу Вукових пословица, док у литератури не постоји посебан рад који би се систематски бавио анализом пословица других сакупљача, нити реконструкцијом концепата *добар* и *лош* на таквом материјалу.[2] У постојећим радовима вредносни судови се разматрају као важан део језичке слике света, али се концептуализација добра и зла не посматра кроз анализу конкретних лексема *добар/лош*, већ унутар појединачних културних представа. Наш рад настоји да попуни ову празнину анализом врањских пословица које је почетком 20. века сакупио и објавио Хаџи Тодор Димитријевић.[3] У складу са теоријским поставкама етнолингвистике и лингвокултурологије, предмет нашег рада јесу концепти доброг и лошег као засебни елементи језичке слике света у овим пословицама, с циљем да се реконструишу обрасци вредновања и понашања Врањанаца тог времена.

Пословице које је забележио Димитријевић фиксирају језичку стварност Врањанаца прве половине 20. века и откривају вредносни систем и норме понашања тог времена. Реконструкцију концепта доброг и лошег засновали смо на лексичко-семантичкој анализи пословица које садрже основне лексеме којима се у српском језику изражава вредносна процена – *добар/аран*, *лош* и значењски сродне лексеме (*зао*, *рђав)* у служби именице, придева и прилога. Као што истиче М. Ивић (2005), основни семантички слој лексеме *добар* подразумева значење „као што и треба да буде" – дакле, оно што је ваљано и позитивних особина. С тим у вези, лексеме *лош/зао/рђав* имају супротно значење. Врањске пословице ће нам открити по каквим критеријумима се Врањанци опредељују за позитивну или негативну оцену. Пословице са лексемом *добар* откривају концепте који се у врањској средини позитивно вреднују, док пословице са лексемом *лош* вербализују концепте с негативним конотацијама.

На основу сегмената стварности на које се односе, пословице су распоређене у следеће семантичке категорије: добро/лоше/зло као моралне категорије, традиционална веровања и религијски поглед на свет, особине, поступци и понашање, интелектуалне вредности, социјалне улоге и односи, углед и репутација.

У наставку рада биће представљени најкарактеристичнији примери пословица распоређени у наведене семантичке категорије.

---

[2] Према нашим сазнањима, једини нама доступан рад који се експлицитно бави концептима доброг и лошег јесте истраживање М. Вујовић (2024), засновано на материјалу фразеологизама српског језика с компонентама *добар/зао* и *добро/зло*.

[3] Збирку пословица под насловом *Врањске пословице, I део*, Тодор Димитријевић је објавио у Београду 1935. године. Збирка садржи око 4.000 пословица записаних на аутентичном врањском говору. Према речима М. Златановића, приређивача фототипског издања ове збирке (2006), Димитријевић је припремио и другу књигу врањских пословица, али је рукопис нестао за време Другог светског рата.

2. Концепти доброг и лошег у врањским пословицама – анализа грађе

Врањске пословице приказују сложен вредносни систем заједнице, у којем се кроз моралне категорије добра и зла и доброг/лошег човека, конкретне поступке, мисли и изговорене речи, интелектуалне особине, као и кроз религијска и традиционална веровања и социјалне улоге, обликује процена људског понашања и друштвене исправности и граде концепти доброг и лошег.

2.1. Добро и лоше/зло као моралне категорије

Добро се у *Речнику Матице српске* (2007) дефинише као ‘племенит поступак, племенито дело, доброта, врлина, позитивна особина’, док зло означава ‘оно што је рђаво и негативно у животу и друштву, рђава дела и поступке’. У врањским пословицама се ове моралне категорије сагледавају и процењују са различитих аспеката, чиме се открива њихово значајно место у вредносном систему Врањанаца.

Добро се лексикализује поименченим придевом *добро* и његовом дијалекатском варијантом *арно*, као и изведеницама *доброта* и *добруља*. У свим пословицама које концептуализују добро потврђује се вредносни суд да је добро врхунска морална вредност. Добро се представља као трајна вредност (*Добро може да се забави, а неће да се забрави*) и животни идеал (*Тражи добро и по небо и по земљу*). Добро обезбеђује успех и напредак у животу (*С добро најдалеко отидеш*). Стално се узвраћа и тако постаје темељ међуљудских односа (*Доброта с доброту се плаћа*). Потврђује се међу људима, али у неповољним ситуацијама (*Добро се у невољу познава*). Изнад је материјалних вредности и не може се купити парама (*Боље је добруља него многуља. Добро се с паре не докупује*). Добро је ретко и ограничено, зато свако добро треба ценити и бити задовољан њиме (*Две добра нигде нема. Два добра на једно место не стојив*). И најзад, пословице сведоче да чак и лош човек има свест о добру, али то није довољно без добрих поступака (*И ђавол знаје што је арно, ама зло чини*).

Супротно добру, зло, лексикализовано поименченим придевима *зло* и *лошо*, у пословицама се вреднује врло негативно. Представља се као деструктивна, трајна и дубоко неморална појава (*Лошо се не забравља. Зло на камен урезано ће се избрише, а из срца не може*). Нема безазленог зла, његове последице су увек негативне (*И малечак гре(х) је големо зло*). Најтеже последице оставља скривено зло (*Скријено зло је најлошо*). Зло долази од човека (*Од Бога добро, од људи зло*). Нераскидиво је повезано са људском природом, приказано као њена слабост (*Сви знајев што је лошо и па га чинив*), човек му не може одолети (*Дошја на гроб и од лошо не се двоји. Сас живот се растављa, а с лошо не*).

У великом броју пословица добро и зло се појављују у дијалектичком односу. То нису апсолутно раздвојене и изоловане категорије, већ се међу-

собно условљавају, зависе једно до другог, једно се често дефинише кроз друго, једно прелази у друго (*Нема добро без зло. Зло рађа и добро, а добро и зло*). Зло и добро се смењују, после зла мора доћи добро, зато треба бити стрпљив (*По лошо има и арно. Кад претрпиш лошо, ће дође добро*). Човек је извор и добра и зла и на њему је морална одговорност (*Људи правив добро, људи и зло*). Он својом мудрошћу може преобратити зло у добро (*Свако зло за добро (ако човек уме*)). Међутим, ако се добро учини у погрешно време или у неодговарајућим околностима може изазвати супротан ефекат и постати зло (*У невреме добро, готово зло*). Најзад, у низу пословица истиче се идеја да је зло често јаче и трајније од добра (*Још малко зло, па никад добро. Од зло добро да направиш, а од добро лошо сваки може. Тешко је да вратиш добро, а л'ко зло. Добро се враћа рамно, а зло повише. Добро се заборавља, лошо не*).

Дихотомија добра и зла у врањским пословицама показује како је организован морални свет Врањанаца: увек кроз пар супротстављених, али међусобно зависних појмова, који заједно граде потпуну слику живота.

2.2. Традиционална веровања и религијски поглед на свет

У појединим пословицама појмови *добро* и *зло* добијају религијско-симболички карактер. Добро се приписује Богу као извору правде и доброте (*Од Бога добро, од људи зло. Лошо нема ништа, а добро Бог ће даде*). Бог се представља као активан дародавац добра, што је у сагласности са резултатима анализе Вукових пословица Р. Драгићевић, која указује да је „један од најчешћих глагола који се у пословицама употребљава уз именицу Бог глагол *дати*" (Драгићевић, 2013: 76). Пословице *Нигде Бог два добра неје саставија. Сва добра на једно место Господ не дава* изражавају народно уверење о космичкој равнотежи између добра и зла. Према том уверењу, свет је устројен тако да се добро и зло равномерно распоређују, те нико не може имати сва добра без икаквог недостатка. Живот је увек мешавина доброг и лошег. Савршена, потпуна срећа не постоји. Истовремено, пословице упућују на идеју да је неопходно искусити зло или недостатак да би се истински разумела и вредновала доброта, благостање и врлина. Тако се у њима огледа не само реалистичан већ и дубље филозофски и етички поглед на свет, у коме је равнотежа основни принцип животног поретка.

Зло се у пословицама доводи у везу са ђаволом и његовим деловањем (*И ђавол знаје што је арно, ама зло чини*), при чему ђаво функционише као супротна, деструктивна сила у односу на божански принцип добра. Оваква концептуализација добра и зла у складу је са ширим религијским моделом вредновања, јер, како истиче Вујовић, „у највећем броју религија добро је све што је по вољи божанства, чињење добра даће добро људима пре и након смрти, док зло може бити казна, искушење или недостатак добра" (Вујовић, 2024: 56).

Неколико пословица са придевским лексемама *добар/аран* и *зао* открива веровање у судбину и натприродне узроке зла.

У пословици *Добра срећа добар пут иска* концепт доброг повезује се са срећом и честитим животом. У *Речнику Матице српске* (2007) једно од значења лексеме *срећа* јесте ‘судбина, ток догађаја који не зависе од човекове воље; стицај околности’, чиме се срећа схвата као виша, натприродна сила, нешто што није у потпуности под човековом контролом. Израз *бити на добром путу* значи ‘живети часно, поштено’, те *добар пут* симболизује исправан животни избор – поштење, рад и врлину. У пословици су ова два појма доведена у узрочно-последичну везу: верује се да срећа долази ономе ко изабере исправан животни правац – поштен рад, честито понашање и праведност. Тако се афирмише лична одговорност: иако срећа не зависи у потпуности од човека, он на њу ипак може утицати избором сопственог поступања.

Пословице *Да је клетва арна и у башчу би се садила* и *Зли очи да гу не видив* припадају слоју веровања у коме је зло схваћено као сила која може да се пренесе путем речи и погледа. У првој пословици, клетва се представља као изразито штетна и опасна – нешто што никако не може бити „арно”, иначе би се, као корисна ствар, узгајала. Оваква формулација наглашава уверење да изговорена реч има магијску моћ: она није пуки вербални чин, већ поступак који може изазвати зло. У другој пословици, „зли очи” упућују на распрострањено сујеверје о уроку[4] – веровање да завидан, злоћудан или „тежак” поглед може нанети штету. Моћ погледа ту је перципирана као спољашњи, магијски утицај који изазива зло.

Елемент традиционалног, архаичног веровања у наследност зла присутан је у пословици *Од зло семе да неје племе*. Према овој представи, моралне и карактерне особине преносе се генерацијски, „по крви”, па тако „зло семе” рађа „зло племе”. Порекло и наслеђе снажно одређују човека, а зло се схвата као урођена, трајна особина која се тешко мења и која наставља да делује кроз потомство.

У наведеним пословицама добро и зло се не исцрпљују само као моралне категорије, већ представљају религијске вредности које одражавају традиционалну слику света у којој је граница између материјалног и нематеријалног танана, па човекова добробит зависи од видљивих и невидљивих чинилаца. Отуда и вера у натприродне силе и моћ речи, погледа и порекла.

[4] Т. Ђорђевић истиче да је веровање у уроке древно и да га има у различитим религијама: „Таквог је веровања, ван сваке сумње, било међу свима народима који исповедају Мухамедову веру још пре но што су примили ислам, али је знатно појачано утицајем Арабљана, тек што су Арабљани успели да им наметну ислам и исламску културу. Међу семитским народима, старим Вавилоњанима, Јеврејима и Арабљанима, помени веровања у зле очи врло су стари” (Ђорђевић, 1938: 4 према Милановић, 2014: 391).

2.3. Особине, поступци и понашање

У пословицама се лексемама *добар, аран, лош* и *зао* у служби придева, именица и прилога вредносно оцењују различите људске особине и поступци, чиме се формулише јасан морални суд о понашању појединца.

Најопштија морална особина јесте бити добар или лош човек. У *Речнику Матице српске* (2007) нека од значења придева *добар* која се односе на човека јесу ‘човечан, хуман, племенит’ и ‘онај који се држи позитивних друштвених норми, морално исправан у понашању и поступцима према другима, узоран и ваљан’. У складу с тим, човекова морална вредност у пословицама мери се пре свега добротом, која се истиче као темељна морална категорија (*Арно си је к’д си је човек аран*). Насупрот томе, значење придева *лош* које се односи на човека, према формулацији у *Речнику*, јесте ‘онај који је у супротности са уобичајеним мерилима појма доброг’, чије се понашање и поступци противе утврђеним нормама, па се оцењује као „рђав” и „неваљао”. У пословицама се лош или зао човек представља као деструктивна личност која наноси штету другима (*Лош човек добро јутро да ти рекне, штету ће имаш. Трн нека те боцне, сал лош човек да ти не закачи*). Он је склон насилном понашању, љутњи и свађи (*К’д се лош наљути, и Бога иска за очи да фати. Два ручка се не карав тики два зли*). У њему се зло схвата као трајна и непоправљива одлика (*К’д видиш сатану, прекрсти се, али пред лошога човека ни крс(т) не помага. Лош човек к’д умре, т’г ће се смири. Кој је лош у Црвен Град, још је полош у Белград*). Зао човек је, уз то, лишен савести и страха од било каквог ауторитета (*К’д се лош наљути, и Бога иска за очи да фати. Лош човек и од ђавола се не боји*).

Док се добра особа именује искључиво синтагмом *добар/аран човек*, знатно већи број лексема употребљава се за номинализацију зле особе. Од придева *зао* изведене су именице *злотвор* и *злокера* (*У туђину злотвори се мирив. Кој је злокера, свуде га зло тера*). Зла особа означена је и домаћим лексемама *рђа* и *крвник* (*К’д се рђа приобуче, полоша је од зло куче. Пушти рђу на старину. С памет од непријатеља пријатеља ће направиш, а с будалство од брата крвника*), као и бројним турцизмима: *катил*, *сојсуз*, *сурунтија*, *душман* (*М’зга је катил, а жена покатил. Вода спије, а душман не спије. На Бога душу, а на душмани топуз. Стар пријатељ душман не биднује. Од сојсуза сој не бива. Сурунтијска и ајдучка кућа не биднује*). Тако богата лексичка номинација зле особе одражава културну свест о сложености и опасности зла, као и потребу да се оно јасно препозна, означи и изолује из заједнице.

Добар и лош човек су у пословицама јасно супротстављени (*Добри се двојив од лоши, а лоши од добри. Добар се радује к’д нађе поарнога од себе, а лош к’д нађе полошога. Ако си добар, ће викаш на зли, ако си лош, ће викаш на добри*). Лош човек често мрзи, завиди и напада доброг, док добар тежи исправности, учи из искуства и избегава злонамерне (*Увек лош поарнога мрзи. Добар се и од злога учи, а лош ни од доброга. Куде зли настанев, добри морав да бегав*).

Пословице о добром и лошем човеку обликују јасну вредносну опозицију у којој доброта представља меру човекове моралне исправности и друштвене прихватљивости, док се лоша или зла природа схвата као трајно, суштинско и тешко променљиво својство које нарушава поредак заједнице.

Многобројне пословице процењују који облици понашања су пожељни, а који непожељни у врањској заједници. Тако се позитивно вреднују доброчинство (*Чини добро, не кај се; чини зло, надај се! Јунак је који створи добро, а кукавица који створи зло*), савесност (*Твоја душа к'д те задушује*[5]*, арно је*), скромност (*Много да чиниш, а малко да тражиш, па ћеш добро да прођеш*), дарежљивост (*Давање је поарно од узимање*) и марљиво и савесно обављање посла (*Добро једи и добро работи*). Насупрот томе, негативно се оцењују поступци који нарушавају морални поредак: чињење зла (*Који лошо чини, никад добро неће види*), подржавање лоших људи (*Који лош чељад рани, ће га кунев*), делање из интереса (*Који за паре дава глас, полош је него пас*), инат као друштвено штетна особина (*Инат је најлош занајат*), немар и несавестан посао (*Лоша работа, голема срамота*) и задуживање (*Од злога длужника и коза без јаре*). Међу непожељним облицима понашања наводе се и пороци као извор животних проблема којим се ремети унутрашња стабилност заједнице (*Пијанство је од чуму полошо. Само од два зла може човек да се сачува: да се не жени и дуван да не пуши*).

Вреднујући поступке и понашање људи пословице обликују вредносни систем заједнице, усмеравајући појединца ка пожељним, а одвраћајући га од непожељних поступака.

Многобројне су пословице у којима се вреднује мисао и реч, чиме се указује на одговорност човека не само за своје поступке већ и за своје мисли и изговорене речи. Мисао, делање и говор су у тесној међусобној вези (*Добро мисли, та добро да кажеш. К'д и зло чиниш, добро збори*).

Онај који зло мисли подједнако је опасан по околину као и онај који чини зло, па се заједница од њега брани хлебом, симболом живота (*Који ти мисли зло, с комат по њега; леба ће га убије*). Насупрот лошој мисли, добра мисао вреди више од материјалног богатства (*Здравље и добра мисла вреди више него паре и богаство*).

Изговорена реч, вербализована лексемама *језик*, *реч*, *лакрдија*, може донети и добро и зло, може да рањава и лечи (*Језик прави и добро и лошо. Боље језик да прегризеш, него лошо да рекнеш. Лош језик све лошо направи*). Добра реч има непроцењиву вредност, чак већу и од доброг дела (*Добра реч је топлина у зиму, зла реч је слана у пролет. Много пут добра реч више вре-*

[5] Лексема *задушујем* у врањском говору има значење 'гушим' (Златановић, 2014). У пословици ова лексема метафоричким преносом добија секундарно значење којим се упућује на унутрашњи немир, савест – знак да нешто није у реду и да треба обратити пажњу на своје поступке, позив на преиспитивање и исправан живот. Тиме се наглашава човеков однос према сопственим поступцима – када човек није равнодушан према својим поступцима, није изгубио моралност.

ди него добро дело). Супротно томе, зла реч оставља трајне последице, чак теже од физичке повреде (*Вода све може да измије, сал лош језик не може. На мечку рана заздравела, али зла лакрдија не. Пипер апе за језик, а зла реч за срце. Зла рана завенује, а зла лакрдија (реч) не. Јед'н д'н лош тешко се прекарује, а лоша реч никад. Боље око да ти искочи, него рђав реч*). Посебно се осуђује рђава реч упућена ближњем (*Боље језик да си одсечеш, него на мајку рђав реч да рекнеш*). Због велике моћи речи неопходни су опрез и самоконтрола у говору (*У туђ реч много не веруј, а свој добро одмерује*!).

У врањским пословицама поступак, мисао и изговорена реч представљају меру човековог моралног лика, јер изражавају унутрашње вредности појединца и обликују односе у заједници.

2.4. Интелектуалне вредности

Поред моралних и карактерних, у пословицама се вреднују и интелектуална својства човека – пре свега памет и глупост. Добро је представљено као ствар разума, јер су мудар избор поступака и промишљено деловање неопходни за исправно понашање. Памет се види као извор доброте (*Поуман, поаран*) и предуслов успеха и добробити (*Чисто злато и паметан човек куде идев свуде добро прођев. Без памет и без паре нигде арно нема*). Насупрот томе, глупост, „будалство" је извор зла: зло се често чини управо из непромишљености (*Сво зло је у будалство*). Поред тога, у вредносној хијерархији врањских пословица памет увек има предност над глупошћу, чак и у односима пријатељства и непријатељства (*Боље је јед'н паметан душман, него сто пријатеља будале*).

Наведене пословице показују да се интелектуалне способности, нарочито памет и промишљеност, сматрају темељним условом исправног деловања и важним критеријумом вредносне процене човека.

2.5. Социјалне улоге и односи

Лексеме *добар/аран, лош, зао, рђав* нису ограничене искључиво на означавање моралних квалитета појединца. Уз именице које означавају социјалну улогу, овим евалуативним одредбама процењује се начин обављања прописаних дужности које се од појединца у датом положају очекују (Ивић, 2005: 7). Како истичу Требјашанин и Лаловић, „социјална улога означава очекивано, прописано или захтевано понашање особе на одређеном положају. Она обухвата свеукупност карактеристичног понашања, особина, емоција, ставова, вредности итд., које друштво очекује или захтева од особе која заузима одређени друштвени положај. Основна функција социјалне улоге јесте да регулише и контролише понашање људи на одређеном положају, како би друштво као целина складно функционисало" (Требјашанин, Лаловић, 2011: 124). На тај начин концепти доброг и лошег попримају и социјалну димензију.

Пословица *Боље добар слуга него рђав газда* показује да социјални статус сам по себи не доноси углед, напротив, он подразумева већу одговорност. Ако је та одговорност занемарена, виши положај постаје неважан. Рђав човек, ма са које друштвене позиције долазио, негативно је вреднован, а власт и моћ имају вредност само ако су праћене врлином. Тиме пословица истиче да је часније и вредније бити у подређеном положају ако се поступа исправно, него бити на власти и злоупотребљавати свој положај.

Важан параметар друштвеног вредновања појединца јесте и професија. У пословицама је посебно наглашена морална одговорност свештених лица, који као духовне вође имају снажан утицај на заједницу: ако су духовне вође лоше, народ се морално и духовно квари (*Народ се квари од лоши попови, а лојзе од лоши аргати*. *Ни доброга калуђера за пријатеља, ни злога за непријатеља*).

У патријархалном друштву, какво је било српско почетком 20. века, породица је имала изузетну важност – представљала је основни економски, социјални и морални стуб друштва и појединца. Односи чланова унутар породице били су хијерархизовани, а њихове улоге и обавезе прецизно дефинисане. У фокусу пословичке слике света јесу два члана породице – син и жена, што указује на њихов централни положај у систему породичних вредности. Очување и просперитет породице условљени су у највећој мери испуњавањем улога које су им додељене.

Син се у традиционалној култури посматра као наследник и чувар породичног иметка и традиције. Уколико не оствари ову улогу, он се вреднује негативно (*На лошога сина не остављај, јер ће прокара; аран сам ће си заради*). Лош син је представљен као неодговоран и неспособан да очува породично добро, док се, насупрот њему, добар син приказује као самосталан и вредан, способан да сопственим радом обезбеди иметак. Ипак, без обзира на моралну оцену, мајка је једина фигура која испољава безусловну љубав према мушком детету (*За мајку нема лош син*). Како истиче Т. Милосављевић (2017: 436), овај однос има и шири социокултурни значај: у патријархалном друштву рађањем мушког детета жена стиче већи углед и поштовање, чиме се њен положај унутар породице додатно учвршћује.

У врањским пословицама јасно се уочава патријархални модел културе, заступљен у српском друштву почетком 20. века, у којем се жена вреднује превасходно кроз свој однос према мушкарцу и домаћинству и нема самостални индетитет. Жена је одговорна за потомство, хармонију и очување домаћинства и, у складу са тим, добија улогу девојке за удају, невесте, супруге, мајке, домаћице, снахе и свекрве. Девојка се посматра као будућа супруга, јер „женско је створено због удаје; удаја је сврха, нада и циљ жене" (Ристић, 2024: 143), те се њене особине вреднују и процењују у складу са очекивањима брачне и породичне заједнице. Зато су њен карактер, репутација и способност да оствари своју брачну улогу значајнији од њене лепоте

и младости (*Арна мома на гледање, али зла на зобање. Добра девојка и у село се одава. Од злу девојку полоша невеста*). Добра супруга се означава као дика домаћинова, сермија (имовина) и Божји благослов, чиме јој се приписују економске (постаје својина свог мужа) и моралне вредности (*Добар коњ и добра жена, то је дика домаћинова. Човеку је добра жена сермија. Добра жена је од Бога благословена*). Супротно томе, лоша супруга се пореди са ватреном и воденом стихијом (*Бог да те чува од огањ, воду и од лошу жену! Од огањ, воду и злу жену чувај се*!), представља се као извор трајне несреће (*С лошу жену вечна мука. Чувај, Боже, од лошу срећу и од злу жену*) и као зло које је немогуће поправити или превазићи (*Злу земљу ће поправиш, а злу жену не можеш. Ако можеш ђемију (лађу) по суво да вучеш, те и лошу жену да водиш*). Таква жена је потенцијална опасност, од које се треба чувати, бежати или заштитити (*Фрљи капу и бегај од лошу жену. Чувај, Боже, од лошу срећу и од злу жену*). У патријархалном друштву, у коме породични односи почивају на строгој хијерархији, однос свекрве и снахе има негативне конотације. Свекрва контролише и процењује понашање снаје, док је снаха у подређеној позицији, изложена сталним критикама и неразумевањима, те је у очима свекрве често неспособна да испуни очекивања. Због тога се у пословицама обе фигуре квалификују као зле (*Љута како зла свекрва*. *Зла свекрва* на *позлу снају*).

Поред породичних, у пословицама се високо вреднују и социјалне улоге госта и пријатеља, чиме се потврђује култ пријатељства и гостопримства као трајна и препознатљива вредност српске традиционалне културе.

Лингвокултуролошка анализа концепта пријатељства, коју је спровела М. Ђукић (2019), показала је да се пријатељство у српској култури схвата као изразито позитиван, узајаман и дуготрајан социјални однос, заснован на љубави, узајамном помагању, поверењу и оданости, чији се квалитет потврђује временом. Овакво разумевање пријатељства јасно се одражава и у врањским пословицама, које истичу да пријатељство може бити јаче и значајније од крвног сродства (*Добар пријатељ од брата је помил*), као и да се истинско пријатељство не може обезбедити материјалним средствима (*Добар пријатељ с паре се не купује*). Посебно се наглашава вредност старог, временом провереног пријатељства, што потврђује пословица *Нов пут и стар пријатељ су добри*.

Бавећи се концептом гостопримства на речничком, дијалекатском и пословичком материјалу, Т. Милосављевић је утврдила да у језичком сазнању српског народа „улога госта подразумева унапред задате шаблоне владања и комуникације, а његове очекиване особине су скромност, пристојност, умереност и ненаметљивост" (Милосављевић, 2019б: 47). Добар гост није само добар по карактеру, већ и по томе што прихвата и поштује норме гостопримства. Једна од тих норми је да гост буде позван, најављен и очекиван. Званом госту указује се част и поштовање послужењем хране и пића (Милосавље-

вић, 2019б: 46). То потврђују и врањска пословица *Тиштена погача доброга госта чека*, у којој погача представља симбол гостопримства. Међутим, да би се госту указала част, потребно је да се он најави, како би се погача могла „истиштити", односно постепено охладити.

Пословичко вредновање доброг пријатеља и доброг госта упућује на значај заједништва и повезаности унутар колектива.

2.6. Углед и репутација

Углед и репутација припадају домену части као моралне категорије и културног концепта који у српском друштву има централну улогу у обликовању система вредности и нормативних модела понашања. Како истиче Т. Милосављевић, „концепт части је комплексни когнитивни конструкт, који се заснива на два принципа – спољашњем (социјалном) и унутрашњем (интимном). У социјалној сфери појам части рефлектује спољашњу регулацију односа наметнуту од стране заједнице, док на интимном плану одражава личну одговорност појединца према моралним нормама" (Милосављевић, 2019а: 272).

Углед и репутација у врањским пословицама вербализују се лексемама *име* и *глас*, које путем метафоричког преноса добијају значење мишљења које влада о некоме или нечему, став, јавну оцену о некоме.[6] У патријархалној заједници, у којој појединац свој друштвени идентитет гради унутар колектива, мишљење средине има пресудну улогу, јер управо колективни суд заједнице одређује друштвени положај појединца. Губитак угледа повлачи за собом санкције које се доживљавају као теже и трајније од физичке казне (*Боље очи да ти искочив, него лошо име*). Добар глас у пословицама поседује дуготрајно и колективно памћење – он „иде далеко", док се лош још упорније задржава у свести заједнице (*Добар глас иде далеко, а лош подалеко*).

Пословице о угледу и репутацији заокружују систем вредности врањске средине. Добар глас и часно име у заједници стичу се оним врлинама и поступцима који се у пословицама афирмишу као пожељни, те углед појединца настаје као синтеза његових моралних особина, понашања и начина на који остварује своје друштвене улоге – у породици, професији и широј заједници. На тај начин, пословице о имену и гласу надовезују се на шири систем вредновања, при чему углед и репутација постају завршни критеријум процене појединца унутар заједнице.

3. Закључак

У раду су, на материјалу *Врањских пословица* Хаџи Тодора Димитријевића, анализирани вредносни концепти доброг и лошег као засебни елементи језичке слике света. Спроведена лексичко-семантичка анализа

[6] О лексеми *глас* са наведеним значењем в. В. Јовановић, 2007: 39–40.

показала је да лексеме *добар/аран*, *лош*, *зао*, *рђав*, самостално или у синтагми, функционишу као евалуативи моралности, особина, поступака и вршења социјалних улога, чиме се осветљава стереотипна слика добра и зла у врањској језичкој заједници с почетка 20. века.

У језичкој слици света Врањанаца добро и лоше нису апстрактне категорије, већ су нераскидиво повезане са моралним, породичним, религиозним и социјалним вредностима. Добро се види као идеал, трајна вредност и божанска заштита, док се лоше поима као натприродна зла сила која ремети морални поредак и угрожава појединца и заједницу. Позитивно се вреднују добар човек, доброчинство, савесност, скромност, дарежљивост, марљиво и савесно обављање посла, добра мисао и реч, памет. Насупрот томе, негативно се оцењују особине и поступци који нарушавају морални поредак: лош човек, чињење зла, подржавање лоших људи, делање из интереса, инат, немар и несавестан посао, задуживање, пороци, лоша мисао и реч, глупост. Међу социјалним вредностима истиче се значај друштвеног статуса, професије, породице, нарочито сина и жене, као и важност госта, пријатеља и друштвеног угледа. Овакав вредносни систем обликовао је обрасце понашања у складу са моралним и социјалним нормама и стереотипима врањске средине с почетка 20. века.

Добијени резултати потврђују да пословице вербализују, чувају и преносе традиционални систем вредности и да језик функционише не само као средство комуникације већ и као репозиторијум културних образаца. С тим у вези, спроведено истраживање доприноси бољем разумевању локалне културне традиције и вредносног система Врањанаца и отвара могућност за поређење са другим језичким заједницама и њиховим фолклорним наслеђем.

Извор

Димитријевић, 2006: Т. Димитријевић, *Врањске пословице*. I део. Врање: Царство осмеха (Врање: Зенит) (Фототипско издање из 1935. године, уредник М. Златановић).

Литература

Бабовић, 2020: С. Бабовић, Концепт части у руском и српском језику. Јагодина: *Узданица*, XVII/2, 141–155.

Вујовић, 2024: М. Вујовић, Фразеологизми српског језика с компонентама *добар/зао* и *добро/зло*. Нови Сад: *Прилози проучавању језика*, 55, 55–88.

Драгићевић, 2013: Р. Драгићевић, Концепт Бога у српским народним пословицама, у: Ј. Грковић-Мејџор, К. Кончаревић (прир.), *Српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија, књига 5, Теолингвистичка проучавања словенских језика*. Београд: САНУ – Одељење језика и књижевности, 71–85.

Ђукић, 2019: М. Ђукић, Лингвокултуролошка анализа концепта ‘пријатељство’ у српском језику и српској култури, у: Д. Ајдачић (ур.), *О вредностима у српском језику 2: Зборник етнолингвистичких радова*. Београд: Алма, 60–95.

Златановић, 2014: М. Златановић, *Речник говора јужне Србије*. Врање: Учитељски факултет (Врање: Аурора).

Ивић, 2005: М. Ивић, Когнитивни и граматички аспекти евалуације изразом добар (-а, -о). Београд*: Лужнословенски филолог*, 61, 1–10.

Јовановић, 2006: Ј. Јовановић, *Синтакса и стилистика српских народних пословица* I, II. Београд: Јасен.

Јовановић, 2007: В. Јовановић, О неким изразима са лексемом *глас* у српском језику. Београд: *Наш језик*, XXXVIII/1-4, 35–42.

Милановић, 2014: С. Милановић, Фразеологизми с компонентом око: универзално и специфично. Београд: *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 43/1, 385–393.

Милосављевић, 2017: Т. Милосављевић, Лексика српског призренског говора. Београд: *Српски дијалектолошки зборник*, LXIV, 11–601.

Милосављевић, 2019а: Т. Милосављевић, Вербализација концепта част на језичкој слици света Куча, у: *Српско језичко и књижевно насљеђе на простору данашње Црне Горе. Српски језик и књижевност данас*. Подгорица: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, 269–283 .

Милосављевић, 2019б: Т. Милосављевић, Концепт гостопримство у језичком сазнању српског народа (на примерима из Вукове грађе), у: *Савремени токови у науци о језику и књижевности, Тематски зборник радова, књ. 2*. Ниш: Наука и савремени универзитет 8, 43–57.

Пејовић, 2014: А. Пејовић, Паремије као део етнолингвистичког наслеђа. Београд: *Гласник Етнографског института САНУ*, LXII/2, 201–213.

Речник МС, 2007: *Речник српског језика*. Нови Сад: Матица српска.

Ристић, Лазић Коњик 2020: С. Ристић, И. Лазић Коњик, *Когнитивни правац у српској етнолингвистици – почеци развоја и актуелни проблеми*. Београд: Институт за српски језик САНУ.

Ристић 2024: Д. Ристић, Концептуализација жене у домену друштвеног статуса у српским народним пословицама. *Прилози проучавању језика*, 55, 139–154.

Стефановић 2012: М. Стефановић, *Језичка слика породице у руском и српском језику*. Нови Сад: Филозофски факултет.

Требјашанин, Лаловић, 2011: Ж. Требјашанин, З. Лаловић, *Појединац у групи*. Подгорица: Завод за уџбенике и наставна средства.

*

Bugarski, 2005: R. Bugarski, *Jezik i kultura*. Beograd: Čigoja štampa.

Georgijev, 2020. I. Georgijev, Tradicionalne rodne uloge u srpskim i španskim poslovicama o braku. Бања Лука: *Филолог*, 11 (21), 79–94.

Dragana Stanković

CONCEPTUALIZATION OF GOOD AND EVIL IN THE LINGUISTIC WORLDVIEW OF THE PEOPLE OF VRANJE (BASED ON THE PROVERBS OF HADŽI TODOR DIMITRIJEVIĆ)

Summary

Proverbs are linguistic creations that collect, preserve, and pass on the cultural and spiritual experiences of a community. As part of the linguistic worldview of a community, they reflect how the community evaluates phenomena, actions, and human characteristics. This study analyzes the concepts of good and evil in the proverbs collected and published in the early 20th century by Hadži Todor Dimitrijević from Vranje, intending to reconstruct the patterns of evaluation and behavior of people in Vranje at that time. The lexical-semantic analysis shows that the concepts of good and evil are lexicalized across several semantic domains: moral and character traits, actions and behavior, intellectual and religious values, social roles, and interpersonal relationships. In the linguistic worldview of the people of Vranje, good and evil are not abstract categories, but are inextricably linked to moral, familial, religious, and social values. Good is perceived as an ideal, a permanent value, and divine protection, while evil is understood as a supernatural, malevolent force that disrupts the moral order and endangers the individual. Such a value system shaped the patterns of behavior in accordance with the moral and social norms and stereotypes of the Vranje environment. This study demonstrates the function of proverbs in transmitting cultural values and conceptualizing language as a repository of cultural patterns, thereby providing a foundation for cross-cultural comparison with other linguistic communities and their folkloric heritage.

Keywords: concept of good and evil, linguistic worldview, proverbs, value system, behavioral patterns.